

Irena Ieva MAŽIULIENE

CENTRINĖS ŠIAURĖS ŽEMAIČIŲ TARMĖS PROZODIJA SOCIOLOGINGVISTINIŲ ASPEKTU

1. Beveik visi tarmių prozodijos dalykai dažniausiai aprašomi, remiantis tik senosios kartos (t. y. tradicinės tarmės) sistema, ir beveik niekur nekalbama apie šitų reiškinų dinamiką¹. Iki šiol ginčijamasi ir dėl pačios žemaičių priegaidžių prigimties. Yra įvairių hipotezių ir dėl nekirčiuotų bei atitrauktinio kirčio skiemenų kiekybės, neaiški atitrauktinio kirčio priegaidė. Daugiausia rašoma tik apie pagrindinį (senovinį) kirtį, jo vaidmenį, bet retai kada klausama, kokia šalutinio ir net atitrauktinio kirčių akustinė prigimtis.

Minėtieji aktualesni dalykai ir bus aptariami, remiantis centrinės šiaurės žemaičių tarmės (= CŠŽT)² eksperimentinės analizės duomenimis. Ypač dėmesys kreipiamas į priegaides, jų realizaciją ir įvairių prozodinių požymių dinamiką – tai, kuo skiriasi senosios (= SK) ir jaunosios kartos (= JK) balsių kiekybė ir priegaidės.

2. Pagrindiniai tarmės prozodiniai požymiai yra kiekybė, priegaidė ir kirtis³.

Vien斯基emeniuose žodžiuose skiemenys gali būti trumpi (pvz.: *tr̥s*, *t̥u* ‘tu’) ir ilgi (pvz.: *p̥uːs* ‘pus’, *tr̥iːs* ‘trys’, *t̥au* ‘tau’, *t̥ɛn* ‘ten’). Ši kiekybės opozicija nėra distinktyvinė, nes skiemenų ilgumą ar trumpumą lemia jų foneminė sudėtis (Girdenis, 1971, 22).

Trumpieji skiemenys būna tik kirčiuoti arba nekirčiuoti, o kirčiuoti ilgieji skiemenys visada turi vieną iš dviejų priegaidžių – akūtą (laužtinę priegaidę – „^ˆ“) arba ciksumfleksą (tęstinę priegaidę – „[˜]“); pvz.: *k̥õr* ‘kuria’ : *k̥õr* ‘kur’, *p̥uːs* ‘pus’ : *p̥uːs* ‘pūs’. Ši opozicija yra distinktyvinė, nes pakeitus vieną priegaidę kita pakinta žodžio reikšmė.

Daugiaskiemieniai žodžiai gali turėti ne vieną, o kelis kirčius. Pirmasis kirtis yra pagrindinis (stipresnis), o kiti kirčiai – šalutiniai (silpnesni). Ir pagrindinis

¹ Tiesa, retkarčiais apie tai užsimena V. Grinaveckis (1973, 86, 93, 95 ir kt.; 1991, 64, 93 ir kt.).

² CŠŽT arealo, kurį objektyviais metodais yra nustatęs A. Girdenis (1981a, 45–51), centras yra Sedà (Mažeikių raj.).

³ CŠŽT prozodinė sistema labai artima visiems telšiškams; ypač ji artima gretimai Mažeikių tarmei (plg. Girdenis, 1971, 22–24).

kirtis, ir šalutinis gali būti distinktyvinis: žodžiai gali skirtis pagrindinio kirčio vieta (pvz.: *kõ.mele* ‘kumelio’ : *kõm.é.le* ‘kumelė’, *pã.mošã* ~ ‘pãmušalo’ : *pamõ.šã* ‘pãmušė’) ir šalutinio kirčio buvimu ar nebuvimu (pvz.: vns. vard. *bûobà* ‘boba’ : vns. gal. *bûoba*, 3 a. *gòd.è.nã* ‘gudino, pratino’ : vns. gal. *gõ.denã* ‘Gudino [pav.]’). Paskutiniame ilgame skiemenyje arba priešpaskutiniame skiemenyje, jei galinis trumpas, ir priešpaskutiniame (ilgame ir trumpame) skiemenyje žodžių, kurių pagrindinis kirtis yra ketvirtame ar tolesniame nuo galo skiemenyje šalutinis kirtis yra automatiškas ir distinktyvinės funkcijos neatlieka (pvz.: *làpã* ‘lapai’, *pùsprûotis* ‘pusprotis’, *múokitúojõu* ‘mokytojui’, *pùskubìlis*)⁴.

Du (kartais tris) kirčius turi žodžiai ir kirčio atitraukimo atveju, tačiau atitrauktinis kirtis atlieka tik delimitatyvinę funkciją, nes visiškai priklauso nuo galinio skiemens kirčių ar žodžio pabaigos (priešpaskutinio ir galinio skiemens) kirčio kombinacijos. Tas kirtis tik signalizuoja žodžio pradžią ir todėl nėra fonologinis. Jis visiškai nepriklauso ir nuo žodžio ilgumo – gali būti atitraukiamas į šalia esantį priešdėlį, prielinksni ar neiginį, pvz.: *lèps* → *pàlèps* → *nèpalèps* ‘nepalips’, *grēš* → *išgrēš* → *neišgrēš* ‘neišgrėš’, *kètũos* → *pri kètũos* → *nè pri kètũos* ‘ne prie kitos’.

Daugiaskiemenių žodžių skiemenyse, turinčiuose pagrindinį ir šalutinį kirtį, galimos dar kiekybės ir priegaidžių opozicijos. Žodžiai gali skirtis skiemens trumpumu – ilgumu (pvz.: *išrėšëm* ‘išrišime’ : *išrėšëm* ‘išrėšime’, *supùsi* ‘supusi’ : *supûsi* ‘supūsi’), bet šis skirtumas priklauso fonemoms. Akūto ir cirkumflekso opozicija dar ryškesnė ir yra distinktyvinė; plg. pagrindinio kirčio skiemenyse: *kũošë* ‘košė’ : *kũošë* ‘košė’, *kãltùs* ‘kãltus’ : *kãltùs* ‘kãltùs’, bei šalutinio kirčio skiemenyse: *múokitúojë* ‘mokytoja’ : *múokitúojë* (įv. būdv.) ‘mokytojo’, *pársãuket* ‘peršaukit’ : *pársãuket* ‘perrėkit’. Priegaidės neutralizuojamos tik nekirčiuotose galūnėse, kur dažniausiai tariamas akūtas (plg.: dgs. naud. *panũoms* ‘panoms’, *tũoms* ‘toms’ : dgs. įn. *panũoms* ‘panomis’, *tũoms* ‘tomis’, bet dgs. naud. ir įn. *búobũoms* ‘boboms, bobomis’, *vèštũoms* ‘vištoms, vištomis’).

Nekirčiuotuose ir gavusiuose atitrauktinį kirtį skiemenyse abi opozicijos neutralizuojamos: čia ilgieji skiemenys fakultatyviai trumpinami (pvz.: *givên* ‘gyvena’, *nètęšãu* ‘netęšiau’, *mùrinũs* ‘mūrinius’, *grũdã* ‘grūdai’). Atitrauktiniu kirčiu kirčiuoti dvibalsiniai skiemenys taip pat trumpesni ir priegaidė ne tokia ryški (plg. *plãukã* ‘plaukai’ : *plãuks* ‘plaukas’ ir *lãukã* ‘laukai’ : *lãuks* ‘laukas’, *kãilòks* ‘kailiukas’ : *kãilis* ir *vãikòks* ‘vaikiukas’ : *vãikis*).

Akūtas CŠŽT realizuojamas dviem alotonais – kaip ryški laužtinė priegaidė („^ “ – *dãkts* ‘daiktas’, *dãktã* ‘daikto’) ir kaip staiginė priegaidė („^ “), kuri bū-

⁴ Plačiau apie kitus galimus šalutinio kirčio atvejus žr. (G i r d e n i s , 1966, 31–41; 1968, 141).

na prieš ilgą skiemenį su šalutiniu kirčiu (*dá·ktôu* 'daiktui', *kártêis* (bendr.) 'kár-tis').

3. CŠŽT prozodinė sistema gana vienalytė visame tiriamajame areale. Pastebi-ma tik kai kurių skirtumų JK ir SK kalboje. Pavyzdžiui, tik senieji informantai kar-tais (ne reguliariai) ištaria žodį su dviem laužtinėmis priegaidėmis: *ijêis m ûo k i t ûo s / acestûos¹ / tûjãu p â r s e ž e g n ûo s¹* 'jeis mokytojas, atsistosi, tuojau persižegnosi'. Jų kalboje trumpieji (pozicinio ilgumo) balsiai *i, u* gali pailgėti iki pu-silgių (pvz.: *drabû. ži* 'drabuži', *ki. b^u* 'kibių' [augalas]) – JK balsiai čia visada trumpi (*drabû ži, ki b^u*).

JK nuosekliau atitraukia kirtį – tai, matyt, susiję su didesne galūnių redukcija, intonacijų paprastėjimu ir t. t. (plg. Pabrėža, 1984a, 145–150; 1984b, 61–71). SK kir-čio atitraukimas įvairesnis, reguliuojamas tam tikrų vidinių dėsnų: jis priklau-so nuo tam tikrų fonetinių (pavyzdžiui, ilgosiose galūnėse kirtis išlaikomas dažniau negu trumposiose) ir morfologinių faktorių (koloninio kirčiavimo tendencija (plg. Pa-brėža, 1981, 70), pavyzdžiui, kirtį dažniau išlaiko nekaitomieji žodžiai negu kaitomieji).

Įvairūs intonaciniai veiksniai (stipri emfazė, ryškus pabrėžimas ar ypatinga eks-presija) gali lemti ir priegaidžių pokyčius. Emfazėje laužtinis akūtas gali netekti jam būdingo lūžio, staigumo ir pereiti net ir tęstinį cirkumfleksą (pvz.: *vestêik t, š ĩ r d i ėin / vestêik nègærã* 'vis tiek į širdį eina, vis tiek negerai'; *ta(s) stûoks bõ. y^a / a p k l ũo t s eļgênê s* 'tas stogas buvo apklotas ilginiais').

Gana dažnai laužtinis akūtas keičiamas „vidurine“ priegaide (pvz.: *ànêi b a g u ó t e bõ. y^a* 'anie bagoti buvo', *tas, i ž g t e r e e. nú. m e r e* 'tas išgėrė ir numirė'). Taip atsitinka, kai dėl intonacijos frazė tariama nenatūraliai trumpai („kapotai“). JK tokiais atvejais linkusi išlaikyti įprastinį (tiesa, savaip modifikuotą) akūtą. Jų kal-ba yra praradusi daugelį subtilių intonacinių niuansų, kuriems priklauso ir kalbamie-ji fakultatyvūs prozodiniai reiškiniai.

4. Pagrindiniai priegaidžių prozodiniai požymiai – trukmė (milisekundėmis = ms), vidutinis intensyvumas (decibelais = dB), pagrindinis tonas (pustoniais = ht) bei jų įvairūs kitimo parametrai⁵ nagrinėti šiose pozicijose:

1. Pagrindinio kirčio priegaidės:

- a) vienskiemenėse formose (*grê s* 'gręs', *tê s* 'tęs'),
- b) prieš trumpą redukuotą galūnę (*dâ·kta* 'daikto', *vã·ka* 'vaiko'),
- c) prieš ilgą skiemenį, turintį šalutinį kirtį (*atskêisêm* 'atskiesime', *pakêisêm* 'pakeisime'),

---

⁵ Rezultatai gauti, apdorojus 2632 oscilogramas. Visi skaičiavimai atlikti ESM (EC-1060) pagal A. G i r d e n i o sudarytą programą „EGLE“. Plačiau apie informantus, eksperimento eigą bei statistinių skaičiavimų metodiką žr. (R e m e n y t é, 1990, 60–78; 1994, 61–67 ir min. lit.).

- d) prieš trumpą turinčią šalutinį kirtį galūnę (*kēiki*, *pēiki*)
2. Šalutinio kirčio priegaidės (*nēkār̄k* 'nekarkia', *nēkār̄k* 'nekark').
3. Atitrauktinio kirčio priegaidės:
- a) prieš trumpą kirčiuotą galūnę (*pēlkà* 'pilkà', *šēltà* 'šiltà'),
- b) prieš ilgą galūnę (*dērbō̄s* 'dirbaš', *bērbō̄s* 'birbiaš').
4. Nekirčiuotuose skiemenyse (*keik̄ies* 'keikėjas', *peik̄ies* 'peikėjas').

5. Monoftongai

5.1. CŠŽT cirkumfleksiniai balsiai ilgesni už akūtinus. Ilgujų balsių trukmė labai priklauso nuo pozicijos: ilgiausi balsiai būna galiniuose kirčiuotuose skiemenyse ir prieš trumpą redukuotą galūnę, kiek trumpesni prieš ilgą skiemenį su šalutiniu kirčiu, trumpiausi – pokirtiniuose galiniuose skiemenyse.

Trukmė neretai susijusi ir su kokybe: ilgesni būna žemutinio pakilimo balsiai, trumpesni – aukštutinio⁶. JK kalboje pastebima tendencija ilginti akūtinus balsius – kartais jie gali būti ilgesni net už cirkumfleksinius. Tiesa, prieš trumpą galūnę, turinčią šalutinį kirtį (pvz. *dâktūs* tipo formose), JK linkusi tarti trumpesnius balsius negu SK. Tai lyg ir prieštarautų analogiškos pozicijos cirkumfleksinių balsių kiekybei ir tam, kad JK apskritai ilgina akūtą. Čia, matyt, akūtas gali būti suvokiamas ne kaip ryški laužtinė priegaidė, o kaip staiginis jo alotonas („‘“) (plg. Girdenis, Rosinas, 1974, 198), kuriam būdinga lūžio nebuvimas ir mažesnė trukmė. Toks akūtas tariamas ir prieš ilgą skiemenį, turintį šalutinį kirtį.

SK prieš trumpą galūnę, turinčią šalutinį kirtį, dar taria laužtinę priegaidę: balsių trukmė čia labai artima balsių, esančių žodžio gale ir tiesiogiai prieš trumpą galūnę, trukmei⁷.

Apibendrinant galima pasakyti, kad tiek SK, tiek JK kalboje kiekybė yra gana svarbus požymis, skiriantis priegaides (plg. akūto ir cirkumflekso vidutinės trukmės santykį – SK 1 : 1,3, JK 1 : 1,2), tačiau jaunųjų informantų akūtas trukmės atžvilgiu linkęs artėti prie cirkumflekso.

5.2. Šiaurės žemaičių telšiškių pozicinio ilgumo (pusilgiai) žemutiniai ir vidutiniai balsiai trukme skiriasi nuo atitinkamų prigimtinio ilgumo balsių (pvz.: *tâ.kà* 'tako': *vâ.kà* 'vaiko', *sklĕ.stē* 'sklisti' : *sklĕ.stē* 'sklėsti' tipo formose) – pastarieji ilgesni už pirmuosius. Dėl to, atrodo, dabar niekas rimčiau neabejoja. Tačiau ši kie-

⁶ Visi tarmės balsiai buvo grupuojami pagal pakilimą (*e, a* – žemutinio pakilimo, *e, o* – vidutinio, *i, u* – aukštutinio). Smulkiau apie tai ir kitus monoftongų priegaidžių dalykus žr. (R e m e n y t ė, 1990, 60–78).

⁷ A. G i r d e n i o [1968, 141) nuomone, gretimoje Mažeikių tarmėje ryškios laužtinės priegaidės nesą prieš bet kokį šalutinį kirtį. SK tarmė tiriamajame areale šio teiginio nepatvirtintų, o JK tarsi artėtų prie mažeikiškiams būdingos prozodinės sistemos.

kybinė opozicija būdinga tik SK atstovams (plg. 1 : 1,2). JK kalboje akivaizdi tendencija pusilgius balsius visiškai t a p a t i n t i su cirkumfleksiniais. Tai gali sąlygoti ir objektyvios priežastys: tokio tipo formų (ypač su žemutiniais balsiais) tarmėje nėra gausu; be to, jos neturi tokio funkcinio krūvio, kaip, sakysim, žemaičių „dzūkų“ tarmėje, kur visuotinė *ai, ei* monoftongizacija ilgųjų ir pusilgių balsių skyrimą daro būtina⁸.

5.3. SK kalboje pastebima fakultatyvi n e k i r č i u o t ū trumpųjų ir ilgųjų (tiksliau – pusilgių) balsių opozicija. Ypač dažnai išlaikomas prigimtinis aukštesnių balsių (*i, u*) ilgumas (prieškirtinėje ir pokirtinėje pozicijoje; pvz.: *gi.vênso* ‘gyvensiu’, *ru.pèsnê* ‘rūpesčiai’, *múoki.têtis* ‘mokyti’, *gálu.niē* ‘galūnė’). JK panašiais atvejais tarja trumpuosius balsius⁹.

JK kalboje nėra ryškesnės kiekybės opozicijos ir tarp atitrauktinį kirtį turinčių trumpųjų ir buvusių ilgųjų balsių (plg.: *lèsõ:s* ‘lesas’: *lèsâm* ‘lesame’, *drèsõ:s* ‘drėšas’: *drē:sâm* ‘drėsame’) – čia tariami trumpi balsiai. SK linkusi išlaikyti tam tikrą skirtumą, bet dažniausiai prieškirtinių ilgųjų balsių kiekybė varijuoja: kartais jie visiškai trumpi, kartais pusilgiai. Seda būtų centras, kur ilgieji prieškirtiniai balsiai turi didžiausią tendenciją trumpėti, nuo kurio, einant į vakarus, trumpėjimas mažėja (plg. Rokaitė, 1962, 174). Kaip rodo ir rišlūs tarminiai tekstai, užrašyti iš senųjų informantų, tokių išlaikytų prieškirtinių ilgųjų balsių, virtusių pusilgiais, nėra gausu (pvz.: *grú. dā* ‘grūdai’, *kú. dikèlùs* ‘kūdikėlius’, *ri.tmetiē* ‘rytmetyje’).

5.4. Koreliacinė analizė parodė, kad tariant akūtą ir cirkumfleksą i n t e n s y v u m a s ir p a g r i n d i n i s tonas kinta beveik vienodai; tai rodo stipri teigiama tono ir intensyvumo koreliacija, pastebima visais atvejais tiek akūtinuose, tiek cirkumfleksiniuose skiemenyse. Pavyzdžiui, *dāktis* (I), *pūs* (II) tipo formose ši koreliacija abiejų kartų kalboje labai stipri – plg. jų koreliacijos koeficientus (r): (I) $r_s = 0,22, z = 0,25 > z_{05} = 0,20; r_j = 0,40, z = 0,42 > z_{05} = 0,23$, (II) $r_s = 0,40, z = 0,42 > z_{01} = 0,30; r_j = 0,63, z = 0,74 > z_{01} = 0,25$; cirkumfleksinėse *pūs* tipo formose SK koreliacija labai stipri ($r = 0,26, z = 0,26 > z_{01} = 0,23$), JK – stipri ($r = 0,18, z = 0,18 > z_{05} = 0,16$)¹⁰.

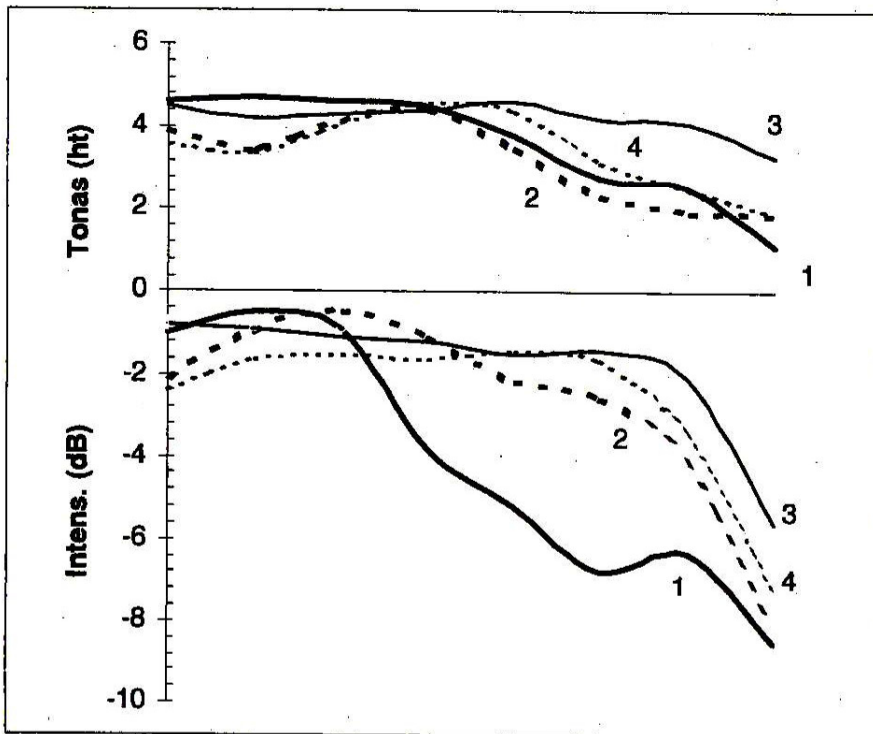
⁸ Plg.: *bā:də* ‘baido’: *bā:də* ‘bado’, *rā:tə* ‘raitą’: *rā:tə* ‘ratą’ ir kt. Apie „superilgųjų“ balsių vietą fonologinėje sistemoje plačiau žr. (Girdenis, 1987, 28–33; Jasiūnaitė, 1989, 23–29).

⁹ Įdomu, kad tiems SK atstovams, kurie skiria nekirčiuotus ilguosius balsius, būdingas ir kitas ne taip seniai pastebėtas reiškinys – prieškirtinių diftongų pirmojo dėmens ilginimas (pvz.: *ta.tsi:sxu* ‘taisysiva’, *ve.tziédāms* ‘veizėdamas’, *pə.rštēlōu* ‘piršteliui’, *suvāldi:tə* ‘suvaldyti’ ir kt.), kuris anot A. Girdenio (1981b, 22), esąs „nenatūralus ir netikslingas ir paaiškinamas tik labai intensyviais kontaktais tarp dialektų, gerai skiriančių prieškirtinį ilgumą ir to neskiriančių“.

¹⁰ r – koreliacijos koeficientas (apie skaičiavimo metodiką žr. Urbach, 1964, 288), jo reikšmingumas įvertinamas naudojantis pagalbinu R. Fišerio dydžiu z (Urbach, 1964, 2.92, 8.24 formulė), kuris lyginamas su tam tikromis kritinėmis reikšmėmis (z).

Maždaug vienodą šių požymių kitimą rodo ir apibendrintos tono bei intensyvumo kreivės (žr. 1 pav.¹¹).

1 pav. Pagrindinio kirčio priegaidės vienabalsiniuose skiemyse (1 – SK akūtas, 2 – JK akūtas, 3 – SK cirkumfleksas, 4 – JK cirkumfleksas)

Iš kreivių gerai matyti, kad tradicinėje tarmėje (SK) a k ū t a s (laužtinė priegaidė) pasižymi staigiu (beveik nuo pat balsinio segmento pradžios) tono ir ypač intensyvumo kritimu; maždaug ties garso viduriu matyti didesnis ar mažesnis lūžis (glotalizacija) – išnyksta periodiniai virpesiai. Tono ir intensyvumo kulminacija pasiekama tarimo pradžioje. Cirkumfleksio tonas ir intensyvumas kinta labai nežymiai: skiemens pradžioje kiek pakyla, pabaigoje nusileidžia. Balso stiprumas taip pat gana lygus, tik truputį staigiau krinta (intensyvumo kritimo intervalai didesni ir staigesni negu tono). Galima sakyti, kad pagrindinio tono lygis beveik vienodai pasiskirsto per visą skiemens centro trukmę; intensyvumo atžvilgiu cirkumfleksinio garso pabaiga silpnėlesnė. Cirkumfleksas maždaug toks pat ir JK kalboje, tik gal truputį „kampuotesnis“ – pasižymintis ryškesniu intensyvumo ir ypač tono kilimu bei kritimu. Plg. JK ir SK pagrindinio tono kilimo (1) ir intensyvumo kritimo (2) diapazonus: (1) $\bar{x}_j$ (vidurkis) = $4,6 \pm 3,3$ ht > $\bar{x}_s = 1,5 \pm 0,9$ ht, $t = 2,15 > t_{05} = 2,14$, P (skirtumo tikimybė) > 95,0%, (2) $\bar{x}_j = 7,2 \pm 3,9$ dB > $\bar{x}_s = 4,1 \pm 2,2$ dB, $t = 2,31 > t_{05} = 2,09$, $P = 96,9\%$.

¹¹ Patogumo sumetimais pagrindinio tono reikšmės grafikuose transformuotos į teigiamas.

SK ir JK akūto skirtumai labia ryškūs. Iš 1 pav. gerai matyti, kad JK akūto kreivės gana panašios į cirkumflekso kreives, o intensyvumo atžvilgiu visai prie jų priartėjusios, tartum gaubiamos SK akūto ir cirkumflekso kreivių. Ryškiai skiriasi jau intensyvumo maksimumo vieta – kylančioji SK akūto kreivės atkarpa sudaro vidutiniškai 15,6% viso balsio trukmės, o JK net 44%. Bet patys didieji intensyvumo skirtumai konstatuoti balsinio segmento viduryje ir ypač pabaigoje – tai matyti vos pažvelgus į grafikus. Pavyzdžiui, nustatytos tokios šeštojo (iš aštuonių) intensyvumo kreivių taško reikšmės: $\bar{x}_j = -2,6 \pm 2,0 \text{ dB} > \bar{x}_s = -6,8 \pm 4,8 \text{ dB}$, $t = 2,26 > t_{05} = 2,14$, $P > 96,0\%$. Kadangi JK akūto kreivės ne tokios dinamiškos, kaip SK, didesnis ir vidutinis jų tonas bei intensyvumas: tonas daugiau negu mažąja sekunda (apie 1,2 pustonio) intensyvumas – maždaug 1,5 dB. Taigi JK akūtas praranda būdingąsias ypatybes, ypač dinamiškus skiriamuosius požymius. Susidaro įspūdis, kad tuos praradimus bandoma kompensuoti trukme, bet tai priegaidės tik dar labiau suartina.

Vadinasi, galima visiškai pagrįstai kalbėti apie žemaičių laužtinės priegaidės niveliacijos tendenciją, nors šiaip monoftongų priegaidės dar skiria abi kartos.

6. D i f t o n g a i

6.1. Diftongų¹² analizės rezultatai beveik visiškai sutampa su anksčiau aptartaisiais. Pastebimos tos pačios kitimo bei priegaidžių niveliacijos tendencijos.

Visi JK akūtiniai diftongai ilgesni negu SK kalboje, tačiau akūtas ir cirkumfleksas kiekybe skiriasi abiejų kartų kalboje (plg. akūto ir cirkumflekso vidutinės trukmės santykį – SK 1 : 1,3, JK 1 : 1,2).

Kiekybės santykius neabejotinai lemia p o z i c i j a – tas ryšys toks pat, kaip ir monoftongų (žr. 5.1.). Pagrindinio kirčio priegaidžių kiekybę gali šiek tiek modifikuoti ir šalutinis kirtis: cirkumfleksinius diftongus skiemenyse prieš trumpą turinčią šalutinį kirtį galūnę SK linkusi tarti trumpesnius negu prieš trumpą redukuotą galūnę (pvz.: *tāikà* ‘taika’ : *tāik^a* ‘taiką’ tipo formose)¹³. Matyt, SK kalboje ryškesnis šalutinis kirtis, prieš kurį diftongai savaime turi būti trumpesni. JK skiemenis prieš šalutinį kirtį turinčias galūnes visada taria ilgesnius negu SK, taigi ji linkusi sutapatinti senovinį ir atitrauktinį kirtį (plg. atitrauktinio kirčio stiprėjimo tendenciją, žr. 6.3.).

Be abejo, trukmė gerokai priklauso ir nuo sudedamųjų sandų kokybės¹⁴ bei nuo konsonantinės aplinkos¹⁵.

---

¹² Tyrinėti visi tarmės gryniesi dvibalsiai (jie grupuoti pagal pirmojo dėmens pakilimą – žemutiniai: *ai*, *au*, *ei*, viduriniai: *ei*, *ou*, *oi*, aukštutiniai *ui*, *uu*, *ii*), taip pat kai kurie mišrieji dvigarsiai (*a*, *e+l*, *r*).

¹³ Tas pats pasakytina ir apie monoftongus (pvz.: *drō-sē* ~ *draši* ‘drašūs’ : *drō-se* ‘drašią’ tipo formose).

¹⁴ Trumpiausi tarmėje yra tie dvibalsiai, kurių sandai artimiausi artikuliacijos atžvilgiu (pvz.: *ui*, *ei*), o ilgiausi tie, kurių artikuliacija labiau nutolusi (pvz.: *au*, *ai*). Smulkiau apie tai ir kitus diftongų priegaidžių dalykus žr. (R e m e n y t ė, 1994, 61–67).

6.2. Intensyvumo bei pagrindinio tono analizė parodė, kad JK diftongų priegaidės skiriamos geriau negu balsių, tačiau ir čia neišvengiama tos pačios niveliacijos tendencijos: nors JK akūto intensyvumas (bei tonas) iš esmės yra krintančio pobūdžio, tačiau jo kitimas yra žymiai lygesnis, kreivės ne tokios kampuotos ir be aiškesnio lūžio kaip yra SK. Antrojoje diftongo dalyje JK akūtas visada intensyvesnis (plg. *kêik* tipo formose – $\bar{x}_j = -3,6 \pm 1,2 \text{ dB} > \bar{x}_s = -5,4 \pm 1,9 \text{ dB}$, $t = 2,76 > t_{05} = 2,07$, $P = 98,8\%$) ir aukštesnio tono (plg. *kêik^e* tipo formose – $\bar{x}_j = -3,9 \pm 2,1 \text{ ht} > \bar{x}_s = -6,5 \pm 2,5 \text{ ht}$, $t = 3,06 > t_{05} = 2,04$, $P = 99,5\%$). Taigi, nors akūtas iš dalies ir išlaiko jam būdingus požymius, jau ne toks ryškus, panašesnis į cirkumfleksą (žr. 2 pav.).

Nesileisdami į smulkesnę analizę – ji tik dubliuotų tai, kas pasakyta apie balsius – galime teigti, kad JK akūto ir cirkumflekso kreivės beveik visai sutapusios. Priegaidžių skirtumą, matyt, bepalaiko tik dvigarsių sandų kiekybiniai ir kokybiniai skirtumai.

6.3. Apibendrinant galima pasakyti, kad ČŠŽT priegaidės akivaizdžiai skiriasi tik SK kalboje. JK akūtas ir cirkumfleksas geriausiai skiriasi tik vienskiemenėse formose ir prieš trumpąsias galūnes, labiausiai jos supanašėja prieš ilgąsias galūnes ir pokirtiniuose skiemenyse.

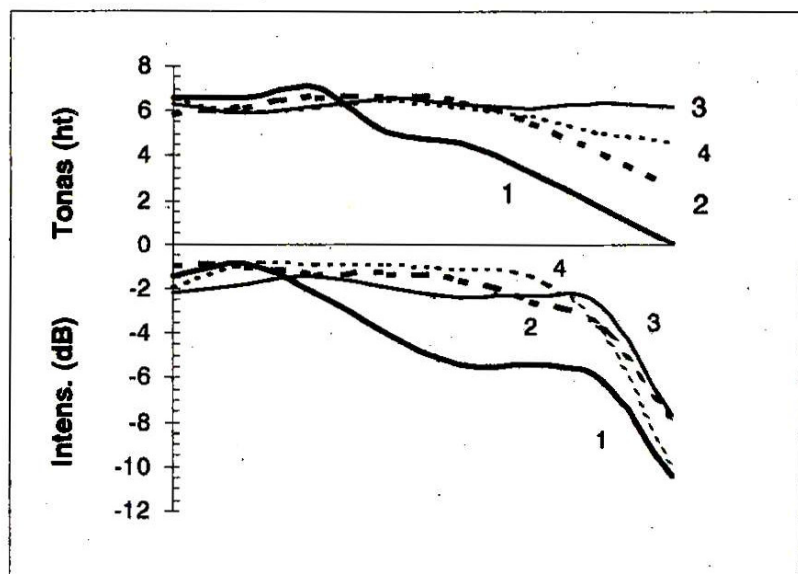
Abiejų kartų (ypač SK) diftongų priegaidės gana gerai skiria įvairūs pagrindinio tono bei intensyvumo prozodiniai požymiai, ir abi šios prozodinės ypatybės, matyt, vienodai svarbios. Tiesa, JK priegaidės neretai geriau skiria tonas. Ypač tai pasakytina apie žemutinius dvibalsius. Nors pirmieji jų dėmenys yra žemesnio tono, o antrieji aukštesnio (plg. Pakerys, 1982, 62), tačiau akūto „tvirtapradiškesnis“ tarimas (balso spūdis stipresnis tarimo pradžioje), o cirkumflekso „tvirtagališkesnis“ tarimas (silpnėsnė tarimo pradžia) įveikia atskirų garsų savaiminę prozodiją. Todėl akūto tonas yra krintančio pobūdžio, o cirkumflekso kylančio, ir, matyt, toks nevienodas pagrindinio tono kitimas net JK kalboje yra gana svarbus priegaidžių požymis. Tiesa, SK priegaidės kartais linkusios išlaikyti savaiminį atskirų garsų (šiuo atveju sonantų)¹⁶ toną. Bet dažniausiai šita tendencija neišryškėja, todėl skirtingas pa-

¹⁵ Pavyzdžiui, *dêrbò* ‘dirbu’ : *dêrbes* ‘dirbęs’ (I), *dîrbì* : *dîrpsì* (II) tipo formose. I atveju akūtinių diftongų trukmė gretinamose formose beveik sutampa, o II – prieš šalutinį kirtį diftongas net ilgesnis; plg. nevienodą jų konsonantinę aplinką: po pirmojo dvigarsio eina skardusis (silpnėsnis) priebalsis, o po antrojo – dusliųjų (stipresnių) priebalsių grupė, dėl kurios diftongas gerokai sutrumpėja.

¹⁶ Pavyzdžiui, diftongų su sonantais *l* baigiamoje kontūro dalyje pastebimas ne toks staigus akūto tono kritimas: nuo vidurio jis nežymiai krinta, paskui šiek tiek pakyla. Paminėtina, kad ir cirkumfleksinių diftongų su sonantu *l* pabaiga yra aukštesnio tono, negu atitinkamų diftongų su *r*.

grindinio tono lygio kitimas iš esmės laikytinas priegaidės, o ne atskirų garsų prozodiniu požymiu (plg. Pakerys, 1982, 67).

2 pav. Priegaidės kirčiuotuose dvigarsiniuose skiemenyse (1 – SK akūtas, 2 – JK akūtas, 3 – SK cirkumfleksas, 4 – JK cirkumfleksas)

6.4. Atitrauktinio kirčio skiemenyse, pavyzdžiui, *skēistà* ‘skiestà’ (plg. *skēiste* ‘skiesti’): *kēistà* ‘keistà’ (plg. *kēiste* ‘keisti’) (I), *dērbō’s* ‘dirbęs’ (plg. *dērb* ‘dirba’): *bērbō’s* ‘birbiąs’ (plg. *bērb* ‘birbia’) (II) tipo formose ir akūtinės, ir cirkumfleksinės¹⁷ prigimties diftongus JK linkusi tarti ilgesnius negu SK (kartais skirtumo tikimybė siekia 95%); ypač ilgesni jie būna prieš ilgą galūnę. Vadinasi, galima sakyti, kad atitrauktinis kirtis JK kalboje linkęs „stiprėti“, o senieji informantai dar išlaiko gana ryškų šalutinį „senovinį“ kirtį, todėl skiemenys su atitrauktiniu kirčiu gali būti ne taip stipriai ištariami: I tipo formose „akūto“ ir „cirkumflekso“ kiekybę geriau skiria JK negu SK. Mat jaunesiems būdingas ryškesnis (stipresnis) atitrauktinis kirtis ir stipresnė žodžio galo (kad ir kirčiuoto) redukcija. SK abiem atvejais „akūtą“ taria trumpesni už „cirkumfleksą“.

Taigi kiekybės atžvilgiu SK atitrauktinio kirčio priegaidės nėra visiškai sutapusios. Jas skiria ir kiti prozodiniai požymiai. „Akūtas“ pirmoje garso dalyje visada būna aukštesnio tono bei didesnio intensyvumo negu „cirkumfleksas“, o pabaigoje mažesnio intensyvumo bei žemesnio tono; intensyvumo maksimumas visada būna arčiau garso pradžios, o „cirkumfleksas“ antroje garso dalyje išlaiko savaimė aukštesnį toną bei didesnę intensyvumą. Iš esmės atitrauktinio „akūto“ tonas yra kylantis – krintantis

¹⁷ Kadangi atitrauktinio kirčio priegaidžių pobūdis nėra toks ryškus kaip pagrindinio kirčio priegaidžių, čia terminas „akūtinis“ (taip pat cirkumfleksinis bei akūtas ir cirkumfleksas) vartojamas šiek tiek sąlygiškai, nes jis apibūdina tik skiemens prigimtį.

(tikriau sakant, banguojantis arba „pjūklinis“), o „cirkumflekso“ – labai tolygiai kintantis (žr. 3 pav., kur pateiktos antrojo tipo prozodemų – „vidurinės“ ir galimos „staiginės“ priegaidės – kreivės). Apskritai šiuo atveju turime lyg miniatiūrinį pagrindinio senovinio kirčio priegaidžių vaizdą.

Kaip ir kitur JK „akūtiniai“ dvibalsiai ilgėlesni, intensyvumo (ir tono) atžvilgiu jie suartėję su „cirkumfleksiniais“ ir todėl menkai begali skirtis. Šiuo atveju priegaidžių niveliaciją spartina tai, kad jų nebegali turėti visiškai sutrumpėję šios pozicijos balsiniai skiemenys.

Kadangi atitrauktinis kirtis visais šiais atvejais nėra fonologinis (tai tik delimitatyvinis fonologinio kirčio atgarsis), galima teigti, kad tiriamoji tarmė (ypač senoji jos atstovų karta) skiria nekirčiuotų skiemenų priegaides.

Nesileisdami į smulkesnę analizę – ji tik dubliuotų tai, kas pasakyta apie balsius – galime teigti, kad JK akūto ir cirkumflekso kreivės beveik visai sutapusios. Priegaidžių skirtumą, matyt, bepalaiko tik dvigarsių sandų kiekybiniai ir kokybiniai skirtumai.

6.5. Stipresnis SK kalboje yra ir šalutinis kirtis (bei ryškesni priegaidžių skirtumai) pokirtiniuose ilguosiuose galiniuose skiemenyse (plg. 6.1.), – pavyzdžiui, *nèkârk* ‘nekarkia’ : *nèkârk* ‘nekařk’ tipo formose. Kaip minėta, šioje pozicijoje akūtas ir cirkumfleksas yra patys trumpiausi. JK akūtas pasižymi ir mažesniu intensyvumu, kurį neretai kompensuoja trukmė¹⁸; tai gali būti susiję ir su sudėtingesne akūto alotono artikuliacija. SK čia akūtinis garsas taria ryškiau, energingiau už cirkumfleksinius; pastarieji būna ilgesni ir mažesnio intensyvumo. Tai rodytų ne vienu atveju pastebėta neigiama vidutinės trukmės ir intensyvumo koreliacija.

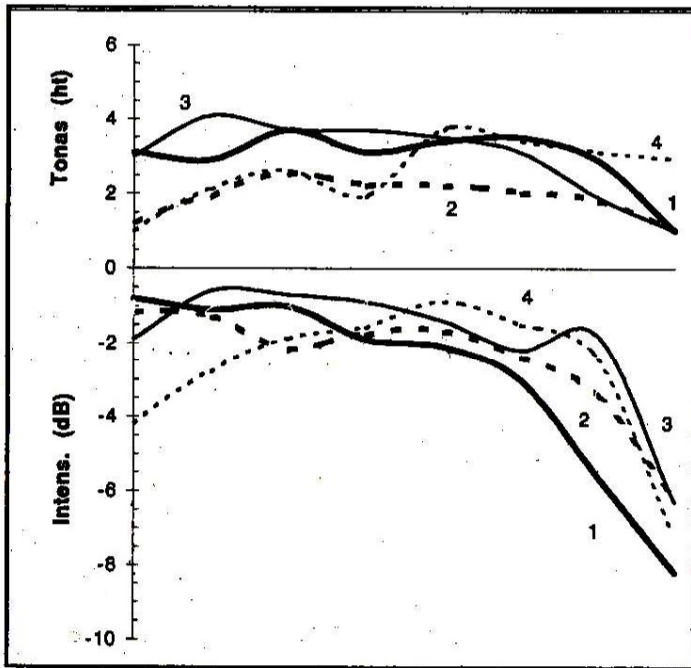
Intensyvumo atžvilgiu pokirtinių skiemenų priegaidė dar skiriasi gana neblogai (ypač SK); kartais matomi net lūžio pėdsakai. Šiek tiek pakitęs tik cirkumflekso kontūras: pradžioje esantis gana lygus intensyvumas pamažu (ne taip staigiai kaip akūto) mažėja ir staigiau krinta tik pačioje pabaigoje. Čia visiškai nepastebime pirmoje garso dalyje intensyvumo didėjimo, būdingo pagrindinio (senovinio) kirčio skiemenims.

Pagrindiniu tonu priegaidės, galima sakyti, sutapusios abiejų kartų kalboje – iš esmės jis yra krintančio pobūdžio. Taigi visiškai pasikeitęs cirkumflekso kontūras. Nors kai kuriais atvejais tam tikrų skirtumų esama. Tai greičiausiai priklauso nuo atskirų garsų, sudarančių priegaidės pamatą, individualių prozodinių savybių (ypač diftongų atveju).

---

¹⁸ Eksperimentuojant pastebėta, kad mokiniai laužtinę priegaidę gerai ištaria tik specialiai pasistengę – tikriausiai didesnė trukmė ir rodo tas pastangas.

3 p a v. Atitrauktinio kirčio priegaidės dvigarsiniuose skiemenyse (1 – SK „akūtas“, 2 – JK „akūtas“, 3 – SK „circumflexas“, 4 – JK „circumflexas“)

Taigi šalutinio kirčio skiemenyse kai kurios JK priegaidžių prozodinės ypatybės niveliuojamos. Kadangi žodžiai turi du kirčius (kartais ir priegaides, pvz.: *párkáltis* ‘perkaltas’, *kártêis* ‘kartis’ tipo formose), tarimo energija padalijama per abu skiemenis ir didesnė jos krūvio dalis (ypač JK kalboje) tenka pirmajam pagrindinį kirčių turinčiam skiemeniui. Be abejo, tarp pagrindinio kirčio ir šalutinio kirčio tiesioginis ryšys: pagrindinis kirtis niveliuoja šalutinio kirčio priegaides (pvz.: *nèpêik* ‘nepeikia’ : *nèpêik* ‘nepeik’ tipo formose), ir atvirkščiai – šalutinis kirtis ne tokias ryškias daro pagrindinio kirčio priegaides (pvz.: *klóikê* ‘kluikiai’: *põikê* ‘puikiai’ tipo formose; čia akūto ir circumflexo skirtumai daug mažesni negu formose be šalutinių kirčių).

7. Nors tipiškesnį laužtinį akūtą taria SK, o JK ją savaip modifikuoja, priegaides dar skiria abiejų kartų atstovai. Tą skirtumą lemia ne tiek trukmė, kiek intensyvumo ir pagrindinio tono požymiai; ypač *n e v i e n o d a s* pagrindinio tono ir intensyvumo *k i t i m a s*. Be kitų akustinių ypatybių, galima paminėti pagrindinio tono diapazoną: akūto diapazonas visada platesnis negu circumflexo. Taip pat priegaides diferencijuoja ir pagrindinio tono ir intensyvumo maksimumo padėtis.

Visos šios akustinės ypatybės kompleksiskai apibūdina ir diferencijuoja priegaides. Išskirti, kuri iš šių ypatybių pati svarbioji, sunku, nes ir nagrinėjamų skiemenų sandara nėra visiškai vienoda. Tik pasakytina, kad visos šios prozodinės ypatybės ryškesnės SK tartyje – JK atskirų priegaidžių prozodiniai požymiai niveliuojami; tačiau ir ši tendencija ne visur vienoda – tai labai priklauso nuo tiriamųjų garsų pozicijos, jų kokybės bei sudėties (ypač diftongų), neretai ir nuo atskirų garsų savaiminės prozodijos ypatybių.

8. Bendras CŠŽT priegaidžių vaizdas rodo, kad lemiamas požymis, skiriantis priegaides, yra balso (fonacijos) pobūdžio staigus ar tolydus kitimas – perėjimas nuo natūralaus balso prie žemo ar žemesnio, nuo natūralaus – prie aukšto ar aukštesnio, nuo normalaus prie gergždžiančio ir pan. Šitų periodinių virpesių pasikeitimą dažniausiai ir signalizuoja pagrindinis tonas. Tačiau kartais pagrindinio tono vaidmuo kiek perdedamas (Kazlauskas, 1968, 7–9; Girdenis, 1974, 193): kaip rodo pietų žemaičių varniškių, kurių priegaidžių pobūdis visai panašus kaip telšiškių, prozodijos tyrimai (Bukantis, 1985), tono vaidmuo gali ir nebūti lemiamas. Veikiausiai tonas ir intensyvumas vienodai diferencijuoja priegaides. Kaip rodo koreliacinės analizės rezultatai, tonas ir intensyvumas gali kompensuoti vienas kitą. Pavyzdžiui, kai kalbama monotoniškesniu balsu, intensyvumas būna svarbesnis.

9. CŠŽT prozodijos raidą skatina įvairūs veiksniai:

1. Ankstyva diglosija gali skatinti ir tarmės, ir jos atstovų bendrinės kalbos tam tikrą degradaciją. JK kalba darosi tarsi „taisyklingesnė“ (arba, tikriau sakant, schemiškesnė), bet jos išraiškos galimybės mažesnės: paprastėja intonacijos, mažėja balso moduliacijų lankstumas.

2. Ne visada lengva išvelgti tiesioginę bendrinės kalbos įtaką, nes priegaidžių niveliacijos tendencija (kaip ir nekirčiuotų skiemenų kiekybės nykimas, taip pat stiprėjanti galūnių redukcija bei reguliarus kirčio atitraukimas JK kalboje) prieštarauja bendrinės kalbos kodifikacijai.

3. Bendrinės kalbos įtaka stipriausia tada, kai ji sutampa su vidiniais tarmės polinkiais; pavyzdžiui, stipri nekirčiuotų galūnių redukcija¹⁹ bus skatinusi ir dėsningesnę kirčio atitraukimą (plg. jau seniai žemaičių tarmėje pastebėtą linksniuojamų žodžių giminių poliarizacijos tendenciją – [Girdenis, Rosinas, 1977, 338–348; Remenytė, 1986, 247–251]).

4. Prozodijos raidą lemia ir tam tikros vidinės tendencijos, prasidėjusios galbūt tolimoje praeityje: pirmoji jų išraiška galėjo būti, nekirčiuotų skiemenų priegaidžių nykimas ir įvairūs kiekybiniai vokalizmo pakitimai.

5. Turi reikšmės ir skirtingų šnektų mišinys: JK prozodinė sistema artimesnė mažeikiškių tarmės sistemai (plg. dar jaunimo kalboje dėl rytinių šnektų – Mažeikių zonos – poveikio beįsigalintį „žemaitiškąjį“ afrikatų dėsni). Taigi čia galima išvelgti tarmiųjų arealų didėjimo tendenciją rytų kryptimi.

---

¹⁹ Įdomu, kad didesnę žodžio galo redukciją gali skatinti net pačių priegaidžių prigimtis: po ištęsto cirkumflekso galūnės dažniau redukuojamos negu, po stiprų lūžį turinčio akūto (P a b r e ž a, 1994, 34–36). JK atveju žodžio galas dažniau būtų blankesnis, kadangi čia laužtinė priegaidė ne tokia ryški.

THE PROSODY OF THE CENTRAL NORTHERN ŽEMAITIAN (LOW LITHUANIAN) DIALECT FROM THE STANDPOINT OF SOCIOLINGUISTICS

Summary

The general acoustic image of the accent patterns of the dialect shows that the decisive distinctive feature of the acute and circumflex tonemes is a change of phonation which is not infrequently signalled by the variation of pitch (fundamental frequency). Most often, however, the pitch and intensity compensate each other and differentiate the accents in an equal manner.

The traditional prosodic features are well preserved in the language of the older generation, while the younger generation already tends to level the distinctive features of the accents. Recessive stress accents are also beginning to wane.

The changes in the prosodic patterns are caused by influence of Standard Lithuanian diglossy (also by early diglossy), tendencies in the internal changes of the dialect arisen in the distant past, and by the intermingling of different subdialects.

Literatūra

- Bukantis J.*, 1984, Prozodiniai varniškių priegaidžių požymiai. – Jaunųjų filologų darbai, Vilnius, 11–2.
- Girdenis A.*, 1966, Mažeikių (šiaurės vidurio dounininkų) pokirtinių skiemenų priegaidės. – *Kalbotyra*, XIV, 57–71.
- Girdenis A.*, 1968, [Rec. kn.:] Z. Zinkevičius, Lietuvių dialektologija, Vilnius, 1966. – *Baltistica*, IV (1), 135–144.
- Girdenis A.*, 1971, Mažeikių tarmės fonologinės sistemos apžvalga. – *Baltistica*, VII (1), 21–31.
- Girdenis A.*, 1974, Prozodinės priegaidžių ypatybės šiaurės žemaičių tarmėje (Trukmė, pagrindinis tonas, intensyvumas. – Eksperimentinė ir praktinė fonetika, Vilnius, 160–198.
- Girdenis A.*, 1981a, Hierarchinė šiaurės žemaičių tarmės klasifikacija. – *Baltistica*, XVII (1), 42–51.
- Girdenis A.*, 1981b, Kuršių substrato problema šiaurės žemaičių teritorija. – Iš lietuvių etnogenezės, Vilnius, 19–26.
- Girdenis A.*, 1987, Žemaičių „dzūkų“ superilgasis /a/ (kiekybė ir spektras). – *Kalbotyra*, XXXVIII (1), 28–33.
- Grinaveckis V.*, 1973, Žemaičių tarmių istorija, Vilnius.
- Grinaveckis V.*, 1991, Lietuvių kalbos tarmių kirčiavimo klausimai, Vilnius.
- Jasiūnaitė B.*, 1989, „Superilgųjų“ balsių vieta fonologinėje sistemoje. – *Kalbotyra*, XL (1), 23–29.
- Kazlauskas J.*, 1968, Lietuvių kalbos istorinė gramatika (kirčiavimas, daiktavardis, veiksmažodis), Vilnius.
- Pabrėža J.*, 1981, Kirčio atitraukimo svyravimai šiaurės žemaičių tarmėje (Statistinis tyrinėjimas). – *Kalbotyra*, XXXII (1), 66–73.
- Pabrėža J.*, 1984a, Galūnių redukcijos ryšys su kirčio atitraukimu žemaičių tarmėje. – *Baltistica*, XX (2), 145–150.
- Pabrėža J.*, 1984b, Kirčio atitraukimo ir sakinio intonacijos ryšys šiaurinėse žemaičių tarmėse. – *Kalbotyra*, XXXV (1), 61–71.
- Pabrėža J.*, 1994, Žodžio galo ir priegaidžių fonetinė evoliucija šiaurės žemaičių tarmėje. – *Baltistica*, XXVIII (1), 33–38.
- Pakerys A.*, 1982, Lietuvių bendrinės kalbos prozodija, Vilnius.
- Remenytė I.*, 1986, Morfoliginiai senosios ir jaunosios kartos skirtumai ir jų raidos tendencijos Sedos šnekte. – Jaunųjų filologų darbai, Vilnius, 247–251.
- Remenytė I.*, 1990, Sedos šnektos monoftongų kiekybė ir priegaidės (sociolingvistinis aspektas). – *Kalbotyra*, XLI (1), 60–78.
- Remenytė I.*, 1994, Priegaidžių raidos tendencijos centrinėje šiaurės žemaičių tarmėje. – *Baltistica*, XXVII (2), 61–67.
- Rokaitė B.*, 1962, Prieškirtinių ilgųjų balsių ir dvibalsių *ie*, *uo* trumpinimas žemaičių dounininkų tarmėje. – LKK V 171–174.
- Urbach*, 1964 – Урбах А. Ю., Биометрические методы, Москва.